

MÅNEDSBLADET

Glemmer du

Kalkbrydning og Kalkbrænding

Nr. 9 - Oktober 2005

Tårnby Kommunebiblioteker - Lokalhistorisk Samling

Forsideillustration:

Kastrup Værk malet af Carl Baagø, ca. 1880.

Københavns Bymuseum.

Yderst til venstre ses den rygende kalkovn

I denne udgave af "Glemmer du" er der hentet inspiration fra:

Citater fra bogen Saltholm fra 1999

Afskrift af interview med Richard Jensen, 1988

Aktieselskabet Ny Kalkbrænderi 1889-1964

ISSN 1397-5412

Glemmer du er udgivet af: Tårnby Kommunebiblioteker, Lokalthistorisk Samling

Skrevet og redigeret af: Inger Kjær Jansen

Layout: Vicky Bonde

Kalkbrydning og Kalkbrænding

Kalk har været anvendt som bygningsmateriale i århundreder, både som bygningssten, til kalkning af bygninger, og som mørtel efter kalken var brændt.

Kalken blev hentet fra undergrunden, og her var specielt Saltholm rig på forekomster af kalk. Det er blevet udnyttet gennem tiden.

I 1749 blev Kastrup Værk anlagt først og fremmest med henblik på at kunne brænde Saltholmskalken. De fleste af de oprindelige bygninger står der stadigvæk, men værkets virksomme periode ophørte for præcis 60 år siden.

Her fortælles noget af kalkbrydningens og kalkværkets historie.

Kalkbrydningen

Saltholms undergrund har haft stor betydning som leverandør af kalksten til store og små bygninger fra middelalderen og til slutningen af 1800-tallet.

I gavebrevet fra Valdemar Sejr til biskop Niels i Roskilde i 1230 omtales, at der på Saltholm fandtes "Lijm". Lijm er en gammel betegnelse for kalk.

Saltholmkalken er limsten eller blegekridt, der er blevet hærdet af nedsivende vand. Under et tyndt lag tørv, sand og ler findes et lag kalkstensgrus, der blev kaldt for skallesten. Under dette lag kom de større kalksten, der kaldtes for bundsten, det blev anset for den bedste kalksten. Herunder igen kom "saltholms-marmor" der var lysegult og gråt med mørke årer, og som i poleret tilstand lignede marmor.

Et eksempel på en sådan sten ses i dag på Kastrupgård, hvor Kastrup Værks grundlægger Jacob Fortling placerede en indskriftsplade i portbygningens gavltrekant. Her står (oversat fra latin): *"Efter kongelige Majestæts allernådigste Taknemmelighed blev indhugget den 11. September 1753 i denne Saltholms Marmorsten"*.

Det Asiatiske Pakhus på Christianshavn - opført i 1749 med Jacob

Fortling som bygherre - er opført i saltholmsmarmor.

Da denne type sten lå dybt, var der vanskeligheder med at pumpe vand ud fra hullerne, hvor stenen blev brudt. Derfor var det begrænset, hvor mange af denne type sten, der blev hentet fra øen.

Kalkstenene blev første gang brugt som bygningssten i det 11. århundrede, hvor først og fremmest mange kirker blev opført. Derudover brændte og læskede man kalken og brugte den som bindemiddel, mørtel, mellem bygningssten til de mange kirkebygninger.

Hundrede år senere da tegl blev opfundet, var kalken især vigtig som bindemiddel. Kalkstenene blev brændt i underjordiske gruber eller runde murede ovne.

I 1831 blev de første geologiske dybdeboringer i Danmark foretaget. De skulle give muligheder for at skaffe København mere og bedre drikkevand. I den forbindelse blev saltholmskalken også undersøgt.

Professor G. Forchammer havde anset saltholmskalken for at være ældre end skrivekridt, en påstand andre geologer ikke havde vovet at gå imod. Forchammer havde regnet med at finde grønsand under saltholmskalken og i

Mange svenskere arbejdede ved kalkbrudene på Saltholm. En af dem sendte dette postkort i 1918 fra Saltholm til familien i Sverige.

denne grønsand godt og rigeligt vand. Men under kalkstenen stødte man på skrivekridt og ikke noget vandførende lag

Retten til kalkbrydning

I 1280 fik Københavns borgere ret til at bryde kalksten på Saltholm uden at skulle betale told eller andre afgifter. På det tidspunkt var

der kun ganske få stenhuse i København, så det har måske været en opfordring til at udskifte de mange små lerklinede huse i byen. Hundrede år senere var der i følge jordebogen over København nogle enkelte stenhuse i Vimmelskaftet, Studiestræde, Nørregade og Klædeboderne.

Saltholmkalksten blev ifølge lensregnskaberne og kancelliets brevbøger brugt gentagne gange til adeligt og kongeligt byggeri i 1500-tallet. Kongens bygmester Morten Bussert skulle i 1532 bruge 100 læster (*læst eller last er et rum- eller vægtmål for skibskapacitet*) eller 2.200 tdr. kalk. I 1559 fik kongen 3 eller 4 skibsladninger kalksten til at udbedre fæstningen i Varberg. Samme år og også i 1572 bestilte hertug Adolph af Holsten 100 læster kalk. I 1562 skulle Københavns Slot udbedres med 1.000 læster kalk. Hertug Ulrich af Mecklenborg fik i 1564 en ladning saltholmkalksten. I 1577 skulle Kronborg forsynes med 1 eller 2 ladninger kalksten. I visse tilfælde skulle amagerbønderne hjælpe med brydningen.

Da de hollandske familier kom til Amager i 1521 fik de i deres privilegiebrev fra Christian II blandt andet ret til at bryde kalksten på Saltholm. Men stenene

skulle sælges til Københavns borgere.

I 1547 fik hollænderne indskrænket deres ret til Saltholm, som de nu skulle dele med de andre beboere på Amager. De skulle nu blandt andet betale for græsningen med 200 læster kalksten. Denne afgift blev i 1670 erstattet af en landgilde (*en afgift*) betalt i rede penge.

Det var amagerne, der siden kom til at holde styr på de kalkværker, der fik privilegium på at bryde kalksten på Saltholm.

Gamle Kalkværk

Det var dog først efter Københavns brand i 1728, at Saltholmskalken igen fik den store betydning og blev landets vigtigste forsyningskilde af kalk. Byens borgere fik igen lov til at bryde kalksten på Saltholm, og der blev samtidig oprettet en del kalkværker i København. Hermed fik kalkbrydningen sit industrielle gennembrud.

Det første kalkværk, der fik privilegium på at bryde kalksten på Saltholm, var "Gamle Kalkværk". Værket fik i 1729 overladt en grund ved siden af Blåtårn på SlotsHolmen, hvor der i forvejen var to kalkovne. Mændene bag var Felix du Sart og Antoine Bonfils,

der havde påtaget sig at brænde kalk på en *"egen besynderlig Maade, som her i Landet ikke før haver været brugerlig"*. Det nye har sandsynligvis været brugen af stenkul som brændsel i stedet for tørv og træ. Jacob Fortling fik 30 år senere forbud mod at bruge dette brændsel ved sit kalkbrænderi i Kastrup.

Værket blev to år senere flyttet ud til den såkaldte Bådsmands Skanse udenfor Østerport. Det var her Ny Østre Kalkbrænderie også kom til at ligge.

Kalken var en efterspurgt vare på grund af de mange byggerier efter Københavns brand i 1728. For at undgå store prisstigninger blev der derfor sat maksimumpriser på kalken. Kalken blev brudt på Saltholm af 60 lejede matroser.

Kastrup kalkværk

De mange dybe huller kalkbrydningen skabte, gav problemer for de mange græssende kreaturer. Det kom i de efterfølgende år til gentagne sammenstød mellem amagerbønderne og kalkværkserne på Saltholm.

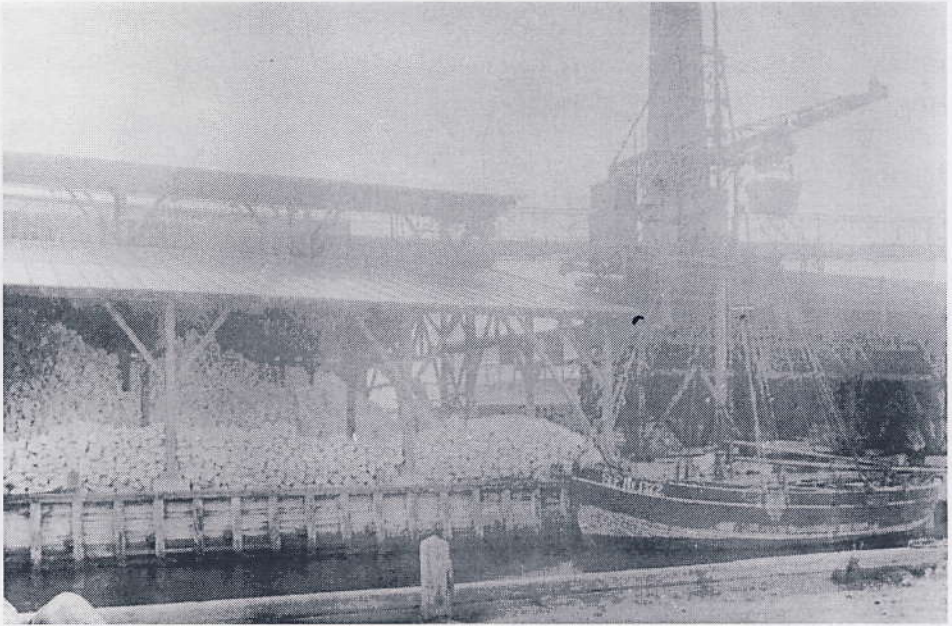
Der blev opsat regler for eftersyn forår og efterår, hvor hullerne skulle være kastet til med den opgravede jord og dækket med grøn-

svær. Amagerbønderne fik erstatning og kunne desuden anvise de steder kalkværkerne måtte bryde kalk på. Dette blev nødvendigt i 1747, da Jacob Fortling fik brydningsret på Saltholm.

Der blev afholdt et eftersyn i 1751, hvoraf det fremgår at amagerbønderne havde anvist Fortling det stykke, han tidligere havde bedt om i 1749: *"Den Nordre Ende af Saltholm som grænser til Stranden og er den yderste Ende af Saltholm til Nord"*. Fortlings kalkbrud blev afgrænset fra Gamle Kalkværk ved følgende: *"En lige linie mellem Gamle Kalkværks huses nordre højre stolpe på vestsiden af huset og sydkanten af Sundbyvesters Bys remise"*. Fortling havde brydningsretten på nordsiden af denne linie. Det var sandsynligvis ved denne lejlighed der blev sat grænsesten op mellem de tre kalkværkers områder og amagerbønderes græsning.

Stenene er blevet væltet gennem årene og har ligget skjult i det høje græs, men er gennem de sidste tre år genfundet og rejst af bl.a. Georg Zimling. På stenene er hugget: **K** for Kastrup Værk, **G** for Gammel Værk, **N** for Nyværk og **AL** for Amagerland.

Arbejdet ved kalkbruddene foregik i sommerhalvåret. Der var

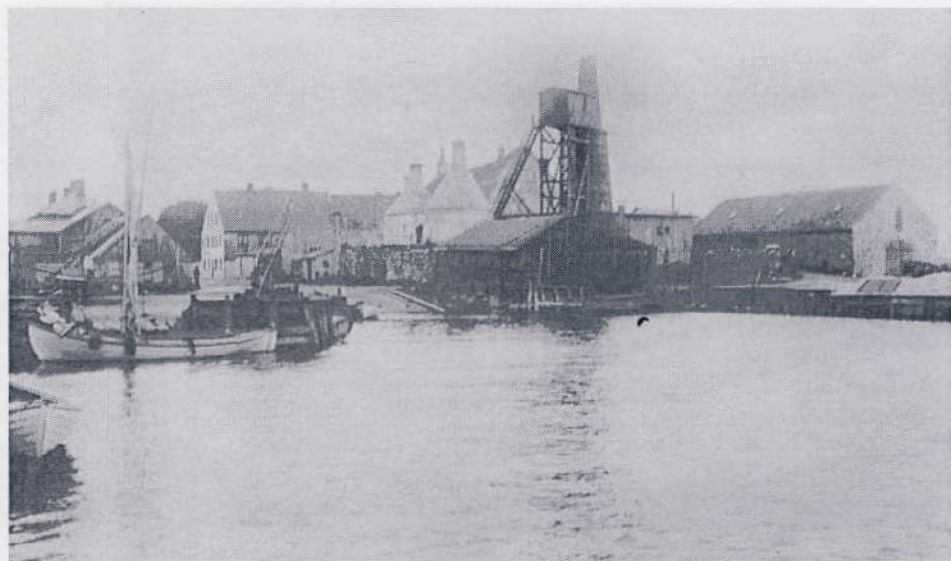
*Kalkværket med de mange kalksten.
Fotograferet af Kgl. Hoffotograf Peter Elfeldt omkring 1900.*

beskæftiget flere hundrede mand der boede i barakker på nordsiden af øen. Desuden havde kalkværkerne nogle ansatte på øen, der holdt øje med stenhuggerne samt de marketenderier, der forsynede mandskabet med mad og drikke. En del af mandskabet på øen var svenskere, der havde kendskab til stenhugning fra hjemlandet.

Ud fra en retssag anlagt af amagerbønderne mod Jacob Fortling i 1749 kan man læse en række fakta omkring datidens kalkbrydning på Saltholm. Jacob Fortlings

stenhuggere brød kalksten på ca. $\frac{1}{4}$ af øens areal. Blandt arbejderne var der en del husmænd fra Amager. Det var disse, der blev afhørt i retssagen.

Der blev gravet huller i en dybde fra 2 - 7 alen, men man blev ved med at grave, til der ikke var flere sten. På øen havde Fortling flyttet en mølle, så den kom til at ligge tættere på det andet kalkværks stykke eller ca. en fjerding vej fra den såkaldte "Gammelgaard". Møllen har skullet pumpe hullerne fri for vand.

Kastrup Havn med Kalkværket, ca. 1900.

Forrest ses den gamle ringovn bagved ses de to nyere ringovne.

Stenene, der både var til kalkbrænding og til bygningsten, kunne f.eks. være i størrelsen 1,5 alen høj, 3 alen bred og 6 alen lang eller firkantede med sider på 2 alen. Stenene blev sandsynligvis også dengang flækket med jernkiler.

Den første sommer Fortling brød på Saltholm, i 1748, hjemtog han ca. 125 favne kalksten, der blev fragtet med 8 fartøjer dels ind til Ostindisk Compagnis Plads, dels til hans egen gård i Kastrup samt til Kalkbrænderiet på Christianshavn.

Han fik først i 1749 privilegium på at anlægge et kalkbrænderi i Kastrup, så han nemt kunne få

transporteret sine kalksten fra Saltholm til sit eget kalkbrænderi her. To år senere blev denne virksomhed udvidet til også at omfatte et mur- og tagstensbrænderi samt fajanceværk.

Jacob Fortling gjorde sig upopulær i Kastrup. Han anlagde blandt andet en kalkovn på Kastruppernes bedste græsningsstykke - på den såkaldte Skanse - og ikke der, hvor hans privilegium havde angivet det "*paa Sandet i Kanten af Vandet*".

Fortling må siden have flyttet kalkovnen fra skansen der lå lige nord for den tange, hvor Kastrup Værk blev bygget.

Kastrup Værk fortsatte under skiftende ejere både med kalkbrænderiet og kalkbrydning på Saltholm.

Ny Østre Kalkværk

I 1777 havde 3 mænd: regimentskvartermester Oberkamp, professor Harsdorff og justitsråd Lassen dannet Ny Østre Kalkværk, der fik ret til at bryde kalksten på Saltholm. De forsøgte at få nedlagt forbud mod anlæggelse af flere kalkværker, men det blev afslået. Til gengæld blev de tre kalkværker Kastrup, Gamle Kalkværk og Ny Østre Kalkværk fritaget for diverse afgifter på skibe og laste samt stempelafgift.

Det nye kalkværk indgik en kontrakt med amagerbønderne. For hver favn kalksten, der blev brudt, fik de 4 rigsdaler. Denne kontrakt blev fornyet i 1833.

Kalkbrydningen

i 1800- og 1900-tallet

I 1858 fik daværende ejer af Kastrup Værk, Martin Petersen ret til at bryde og hente kampesten på Saltholm. Men amagerne havde dog fortrinsret til at bruge disse

sten til stengærder og sokkelsten til bygninger og lignende. Martin Petersen solgte senere disse kampesten til søforterne i 1870'erne. Muligvis har han brugt nogle af dem til sine arbejderboliger i Alléen ved Amager Strandvej, der netop blev bygget i 1850'erne. Martin Petersen betalte 40 rigsdaler samt 4 rigsdaler i græsleje for hver af de heste, der blev benyttet ved transporten af kampestenene.

Gamle Kalkværk blev nedlagt i 1880'erne, mens Kastrup Kalkværk i 1899 indgik i A/S Ny Kalkbrænderi sammen med Ny Østre Kalkværk.

Problemerne med at få pumpet vandet væk fra kalkbruddene fortsatte i 1800-tallet. Da blev der brugt en "vandsnegl" - en sneglepumpe, der blev trukket af otte heste. Den blev senere erstattet af dampkedler og dampmaskiner, der pumpede vand fra "kalkbrækket" op i mellemrender. På grund af disse vanskeligheder ophørte man omkring 1890 med at bryde kalksten på Saltholm.

Brydningen blev genoptaget i 1918, hvor man forbedrede bolværket ved Barakkebroen og uddybede sejlrenden til 2,5 meter. Men vandtilstrømningen til bruddet var for stort. Derfor blev brydningen igen indstillet i 1920.

I 1934 gjorde kalkværket endnu et forsøg på at bryde kalksten på Saltholm, sandsynligvis for at bibeholde brydningsretten. Man byggede en pumpestation for at imødegå problemerne med vand i bruddet. Der blev indsat gravemaskiner, der gik ned i 6 meter under daglig vande. Her stødte man på saltholmsmarmor, som blev brugt til forskellige facadebeklædninger, fliser og vinduesindfatninger. Men det viste sig, at størstedelen af kalkstenene var for bløde til at kunne brændes i værkets ringovne, derfor blev brydningen indstillet.

Denne gang var det den endelige afslutning på et flere hundrede års industrieventyr på Saltholm.

Dog havde man allerede fra 1880'erne hentet kalksten fra Limhamns Kalkbrud i Sverige. Det fortsatte man med til 1949.

Kastrup Kalkværk som arbejdsplads

Det var farligt at arbejde ved kalkovnene. Tårnby kirkebog kan fortælle at husmand Jeppe Olsson i 1786 døde da han faldt ned i en kalkovn på Kastrup Værk, og han blev stærkt forbrændt og kvalt i den varme kalk.

I 1921 døde Knud Jensen ligeledes ved en arbejdsulykke på værket. Han var fyrbøder på Kalkværket, og havde 16 fyrehuller. Arbejdet foregik ved at han trak en trillebør op til hullerne, og fyldte kul i de store fyrehuller og hver gang dette blev gjort slog flammerne op, men det var dog ikke her han kom til skade, men på kalkværket brugte man tipvogne til kalken, og mellem sådanne to vogne blev Knud Jensen klemt. Han blev meget ilde tilredt, og døde senere på hospitalet.

En noget anden stilling havde forvalter Richard Jensen, der blev ansat på Kastrup Kalkværk. Han skulle stå for kalkbrændingen og havde desuden ansvaret for havnen.

Han har i et interview fortalt at der som regel var ansat ca. 70 personer, der især kom fra Kastrup, men i nogle perioder blev der lukket om vinteren på grund af dårlig afsætning, da der ikke bliver bygget særligt meget på denne årstid. Til gengæld havde kalkværket så et lager at sælge til eventuelle aftagere. Når Richard Jensen ved påsketid fik tændt for ringovnen tiltrak røgen mange arbejdssøgende.

Under besættelsen blev kalkværkets skibe benyttet til flygtning-

Hvis du har billeder, oplysninger eller andet af lokalhistorisk interesse, så henvend dig til:

Lokalhistorisk Samling

Kamillevej 10

2770 Kastrup

Tlf. 32 46 05 45

www.bibliotek.taarnby.dk

Klik på Lokalhistorisk Samling

Vi har publikumsmaskine med adgang til internettet og mange slægtsforskerlinks.

Åbningstider:

Mandag 15.00 - 19.00

Tirsdag 12.00 - 16.00

Fredag 12.00 - 15.00

Lokalhistorisk Samling har desuden udstillinger på:

Kastrupgårdssamlingen

"Midt på Amager"

&

"Kastrup Glas"

Åbent Tirsdag til søndag

14.00-17.00

Onsdag tillige

14.00-20.00

Plyssen

Amager Strandvej 350:

**Permanente og
skiftende udstillinger**

Åbent Lørdag og søndag

13.00-16.00